

JOSIP MATEŠIĆ, Mannheim

FRAZEM KAO POSLJEDICA ZNAČENJSKE PREINAKE RIJEČI

U ovom se prilogu radi o pitanju kako nastaje značenjske frazema, koji su momenti pri tom odlučni i koju ulogu u postanku značenja imaju pojedine komponente što tvore frazeološku cjelinu.

Po mojemu mišljenju promjena značenja jednog spoja riječi u smislu frazema može se svesti na:

- 1) unutarjezične činioce
- 2) izvanjezične činioce
- 3) oba činioca zajedno
- 4) konvenciju (česta komunikacija).

Teoretski tvorbu frazema možemo promatrati s dva gledišta:

a) analitičkoga - ono se odnosi na leksičko-semantičku i leksičko-gramatičku strukturu frazema i

b) sintetičkoga - pod ovim podrazumijevamo procese odnosno pojave koje vode oblikovanju frazemskih jedinica i njihovih značenja.

Frazem¹ svojim sastavom - najmanje dva člana - bitno se razlikuje od ustrojstva riječi, dok s druge strane činjenica da zbog funkcije koju frazem u rečenici može vršiti, frazeme poput riječi označujemo kao glagolske, imeničke, pridjevske, priložne, zamjeničke,² upućuje na zaključak o zajedništvu osobina obiju jedinica. Zbog ove kao i drugih zajedničkih osobina koje se javljaju

na leksičko-gramatičkoj razini uputno je najprije upitati: koje su crte zajedničke a koje različite pri tvorbi frazema i riječi.

Pripadnost kakvoj jezičnoj zajednici i mogućnost njezina razvitka u jezičnom pogledu treba promatrati kao općenitu pojavu koja teče u pravcu od dotada uopćenoga ka neuopćenomu, od poznatoga ka nepoznatomu, od staroga konteksta ka novomu. Prisutnim, naviknutim slikama i predodžbama pristupaju nove, pomoću definiranih pojmova tumače se nedefinirani, pri čemu veza i sličnost između već postojećeg designata i novoga, onoga što nastaje često biva presudnim kriterijem.

Zajedničko objema tvorbama ponajprije jesu rezultati tih tvorbi: nastajanje novih jedinica u svrhu obogaćenja i proširenja pojmovnog inventara jezika. Da se do rezultata dolazi putem različitih tvorbenih procesa, ne treba posebno isticati. Praksa govori da tvorbeni obrasci koji se javljaju kod tvorbe frazema i riječi ne pokazuju niti u formalnom pogledu, a često ni u pogledu semantičke strukture iste odnose.³ Bitna razlika formalne prirode postoji u tome što kod tvorbe riječi osnovna uloga pripada morfemu, a u frazema leksemu.⁴ Točnije rečeno u prvom slučaju tvorba se ostvaruje pomoću morfema kao tvorbenog sredstva koje se združuje, ujedinjuje s drugom jedinicom radi dobivanja nove tvorenice, zvane riječ (leksem). U drugom slučaju kao tvorbeno sredstvo služi riječ (leksem) javljajući se članom veze riječi, zvane frazem. Budući da kod oblikovanja novih riječi na raspolaganju stoji relativno konstantan broj tvorbenih obrazaca, prilično je lako obuhvatiti procese i opisati tipove ove vrste. Tvorba ovdje predstavlja manje-više zatvoreni sistem. Riječ međutim kao osnovna jedinica frazema mnogoznačni je i neposredni znak-simbol misaonoga i stvarnog svijeta. Zbog semantičkih svojstava i funkcije riječi sadržan je u njoj tako reći neiscrpni procesualni potencijal, ali istovremeno veća neujednačenost na razini sistematičnosti, ograničenija sposobnost za stvaranje čvrstih "modela", što dakako utječe na postanak tvorbenih obrazaca u frazema. Na primjer u motiviranoj riječi zemljotres i nemotiviranoj potres javlja se kao tvorbeni obrazac -tres koji nas bez mnogo domišljaja upućuje na zaključak da se tu radi o istom tvor-

benom procesu i jednakom tvorbenom tipu. Za veze riječi biti na konju ili stari lisac tek iz konteksta doznat ćemo je li ta slobodna veza s doslovnim značenjem: "biti, nalaziti se, tj. jahati na konju", "stari", a ne "mladi lisac", ili je to veza čvrstoga karaktera i prema tome s drugačijim značenjem: biti na konju - osjećati se siguran; biti sretan.

Tako ćeš moći svršiti svih osam razreda, a onda si na konju! (I.G. Kovačić, Dani gnjeva, Zagreb 1936.)⁵

stari lisac - prepredena, lukava osoba; previjanac

Reklo bi se da je naivan, ali u stvari je to stari lisac.

(Kraljević, rukopisna građa).

Navedeni primjeri sadrže nedvojbeno komponente koje mogu biti obrascima tvorbe drugih, sličnih veza i njihovih značenja, npr.: biti na kobilu, biti na slonu, biti na kljusetu i sl., odnosno: stari tigar, stari lav, stari pas i sl., a to ipak, praksa govori, ne biva tako, jer ni jedan od spomenutih primjera nema sličnog značenja koje imaju frazemi: biti na konju, stari lisac. Unatoč postojanju i poznavanju tvorbenih obrazaca (usp. navedene primjere biti na konju i stari lisac) nije u principu prema postojećim obrascima moguće stvarati frazemske jedinice sa istim ili sličnim značenjem, recimo biti na slonu - osjećati se nesiguran; biti nesretan. Drugačije je to kod tvorbe riječi, kako je to vidljivo iz primjera star - starost; previjati se: previjan - previjanac; u većini slučajeva kod tvorbe riječi morfološkog tipa tvorbeni obrasci imaju značenja pomoću kojih se mogu objasniti značenja novonastale tvorenice, npr. imenice nastale pomoću formanta -ost apstraktnoga su značenja. Pitanje je dakle kako nastaje značenje frazema, koji su momenti pri tome odlučujući te s time u vezi kakva je uloga pojedinih članova koji sačinjavaju frazemsku jedinicu kod postanka njezina značenja.

Značenjske jedinice jezika poput morfema i leksema postale su nosiocima značenjskog podatka između ostalo i zato što su bile u stalnoj upotrebi; one su se javljale i javljaju se u svakodnevnoj komunikaciji. Konvencija ih je konačno učinila nosiocima značenja, bez obzira radi li se o značenju prvotnomu ili prenesenom. Kada je riječ o frazemu, upravo o principima

tvorbe frazema, implicira se uzročna veza između idiomatičnosti i nastajanja frazemske jedinice.⁶ U frazemu se kao čvrstoj vezi, u kojoj se javljaju najmanje dvije riječi, ujedinjuju članovi veze radi dobivanja novog značenja, zbog obrazovanja jezičnog znaka koji sadrži značajke prave bilateralne jezične jedinice. I onda kada je stupanj sjedinjenosti komponenata slabije čvrst, znači kada frazem posjeduje neujednačeni stupanj idiomatičnosti s jedne i stoga slabije ili jače odudaranje odnosno podudaranje značenja u odnosu na komponente s druge strane, oni uvijek imaju "svoje" značenje, značenje svojstveno upravo toj i takvoj vezi riječi.

Unatoč činjenici što se frazeologija, posebice u posljednje vrijeme, obogatila mnogima novim spoznajama, nije do danas objašnjeno u kolikoj mjeri neki oblik veze riječi može postati neophodnim uvjetom za tvorbu frazema, ili ukoliko taj oblik veze riječi treba takvom neophodnošću smatrati, jer mi znademo da većina tzv. slobodnih i prema istom principu nastalih veza riječi nisu postali frazemima.

Pošto je u određenom momentu jedna od komponenata (hladni rat) ili svaka od njih u konkretnom nizu postala semantički praznom (na vrbi svirala), što znači kada se konkretna veza preinačila u jedinicu u svrhu novog značenja, kod čega su mogli utjecati unutarjezični ili izvanjezični čimbenici ili jedan i drugi zajedno, konvencija, česta komunikacija postala je konačno odlučujućim faktorom da je ta veza riječi dobila status bilateralnoga jezičnog znaka u vidu frazema. Samo tako se može objasniti zašto su veze stari lisac, biti na konju i tisuće drugih u jeziku dobile značenje različito od značenja kada te iste riječi nastupaju u tako zvanoj slobodnoj vezi. Razgraničujući unutarjezične od izvanjezičnih čimbenika treba istaći da je za pojavu izvanjezičnih bitan kriterij - socijalna motivacija. Svaku jezičnu promjenu, u okvir ovoga općeg konteksta spada i tvorba frazema, prouzrokovanu izvanjezičnim procesima, a koje može uvjetovati stvarnost na primjer kulturna, povijesna, ekonomska, politička, valja smatrati izvanjezično motiviranom. Za promjene u jeziku kažemo da su unutarjezično motivirane ako je te promjene izazvala jezična sustavnost, kada ih je prouzročila neposredna upotreba jezika kao

sustavnoga komunikacionog sredstva. Naravno oba čimbenika ne možemo strogo lučiti, izolirano ih promatrati i njihovo međusobno, obostrano djelovanje posve isključiti. Iz rečenoga slijedi da je neprihvatljivo mišljenje onih frazeologa koji smatraju da na oblikovanje frazema ponekad mogu utjecati odjelito ili izvanjezični ili unutarjezični čimbenici.⁷ S druge strane ne smijemo ni poricati da ponegdje mogu prevagnuti jedni a u drugom slučaju drugi faktori.

Utjecaj prvenstveno izvanjezičnih čimbenika, čini nam se, pokazuju veze riječi kada postaju frazemima, kao što su:

a) izjava kakve glasovite povijesne osobe: o tempora, o mores; (radi se o) biti ili ne biti;

b) naslov kakva djela: Ili jesmo - ili nismo (naslov knjige pripovijedaka S.Kolara); Hrvatska rapsodija (naslov pripovijetke M. Krležje); Mrtve duše (roman N.V. Gogol'a); Živi trup (drama L.N. Tolstoja);

c) izreka u aktualnom kontekstu koja obično potječe od kakve ustanove, npr. crkve, vojske, suda: apostolski oci - najstariji kršćanski pisci; bijela knjiga; crna lista; hladni rat;

Na prevagu unutarjezičnih čimbenika nailazimo u frazema koji na primjer bivaju posljedicom procesa onakvih zakona i normi što u jeziku imaju regulativan karakter, znači kada je pri nastajanju nove frazemske jedinice prevladao princip modela, analogije, kao što to susrećemo na primjeru frazema poredbenoga⁸ ili parnoga⁹ tipa: zaspati kao klada/top/mrtav - čvrsto, tvrdo zaspati;

(biti) blijed kao smrt/mrtvac/krpa - (biti) vrlo blijed;

braniti se nogama i rukama;

ognjem i mačem;

Ali ponajviše na tvorbu frazema djeluju procesi izazivani nizom asocijativnih slika ili predodžbi, kao one što se odnose na sferu čovjekova tijela (upravo pojedinih dijelova tijela: glava, ruke, noge, oči, srce), na sferu psihološku (područje emotivnosti, afektivnosti, ironije i dr.), na sferu kakva "aktualnog" trenutka itd. Od gotovo nepreglednog mnoštva frazema koji nastaju iz gore spomenutih uzroka u svakom jeziku te s najraznovrsnijima značenjima spo-

menimo samo nekoliko primjera frazema koji nastaju utjecajem jezičnih figura, kao što su:

- a) metafora: krokodilske suze;
- b) hiperbola: praviti iz muhe slona;
- c) metonimija: pokazati figu;
- d) eufemizam: u Evinu kostimu

Također frazemi glasovnih osobina, među koje spadaju:

- a) aliteracija: u prah i pepeo;
- b) asonanca: o kruhu i ruhu;
- c) figura etymologica; biti bitku;

Nastalo značenje, točnije pitanje promjene, preinake značenja koje nastaje u odnosu na formalni sastav frazema ostaje središnjim problemom, ma s koje strane mi prilazili postanku te jezične jedinice. Ova značajka, uostalom ni jednomu drugom bilateralnom jezičnom znaku u takvoj mjeri i na takav način svojstvena, bijaše i ostaje do današnjeg dana povodom za mnoge raspre u kojima se traži odgovor na neka osnovna pitanja: kako razgraničiti frazeologiju s obzirom na druge pogranične discipline - frazeologija u užem ili frazeologija u širem smislu riječi? Zatim kako definirati frazem, kako obuhvatiti ovu jedinicu i sistematizirati je u vezi s opsegom njezina sadržajnog značenja ne gubeći iz vida njezin formalni sastav ili vodeći računa o kakvoći semantičkog stupnja njezinih komponenata (frazeologičeskie edinstva, frazeologičeskie sočtanija, frazeologičeskie vyraženija).¹⁰ Preinaka značenja, bez obzira je li njome obuhvaćen jedan član veze ili svaki njezin član, dakle cjelokupan sastav veze, u konkretnoj vezi riječi uvijek se predstavlja kao vremenska determinanta, kao pojava na određenom stupnju razvoja dotičnog jezika, a iz razloga o kojima je naprijed bilo govora. Preinaka značenja vezana je u neku ruku uz težnju subjekta da otkriva nova područja zbilje i misli, uz nastojanje čovjekova bića za novim oblikovanjem "danog" smisla okamenjujući "uzetu" vanjsku strukturu dotičnog niza da bi to u jeziku nakraju dobilo status "normalnog" značenja. Osmišljenim i razumljivim taj niz postaje kada u njemu ugledamo nova svojstva, nove kvalitete. To novo je uopćavanje. I status uopćavanja

postignut je tek kada se frazem leksikalizirao, kada je postao čest, dostupan svim pripadnicima jedne jezične skupine, nakon što je ušao u sve moguće priopćajne kanale, nakon što je postao znakom društvene ophodnje, znakom semiološkim.

Postanje procesa, procesa preinake značenja - od pola kojemu je jedna riječ u slobodnoj vezi imala značenje različito, bitno drugačije ili posve suprotno od onoga što ga posjeduje u polu njezine fiksacije u novoj sredini, dakle u čvrstoj vezi - pa do leksikalizacije frazema nije lako, i kako rekosmo, uvijek s punom sigurnošću rekonstruirati. Osobu koja se pravi veoma mudrom u smislu lukavosti nazivamo stari lisac. Dobili smo frazem u danom povijesnom trenutku. Asocijacija na lisicu kao lukavu životinju ovdje je očita, ali je nedvojbeno da pojmovi u vezi star i lisac nisu jedan drugom podređeni, nego u podjednakom obliku predstavljaju novo značenje, pojam s novim svojstvima u "nečemu" drugačijima od onoga koji se očituje u lisici-životinji. Ovo u "nečemu", to "nešto" dalo je povoda, postalo je osnova za stvaranje frazema.

Etimologija i dijakronija mogu procese preinake ponegdje objasniti, ponegdje opet samo naznačiti. No uvijek za samu preinaku strukture značenja valja u svakomu pojedinom slučaju obaviti veliki broj psiholoških, socioloških, kulturno-povijesnih pa i jezično-sistemskih istraživanja. I na kraju slijedeća primjedba. Ako proces frazeologizacije, a to sigurno biva, vodi ka dobivanju novih pojmovnih značenja, onda taj proces ne možemo promatrati kao nešto posebno, kao odvojen, nego kao proces koji teče paralelno s razvitkom jezika u cjelini, jezika koji razvija tipove znanja o fizičkoj, društvenoj, psihološkoj i metafizičkoj zbilji, tipove u izvjesnoj mjeri korespondentne pojedinim i (više-značnim) leksemima i sintagmama. Ovoj činjenici treba pripisati i sve one razlike koje susrećemo kod tvorbe i inventara frazeološkog blaga pojedinih, pa čak i genetički veoma srodnih jezika.

B i l j e š k e

- 1 Budući da nema jedinstvenog mišljenja u frazeologa o tome što je frazem? - potrebno je navesti da mi polazimo od slijedeće definicije: Frazemi su jedinice jezika značenjskoga karaktera koje se kao cjelina reproduciraju u govornom aktu raspoložujući pri tome najmanje dvjema autosemantičkim riječima od kojih bar jedna pokazuje semantičku preinaku i koje (jedinice) radi sposobnosti uklapanja u kontekst poput svake druge riječi mogu vršiti sintaktičku funkciju u rečenici ne čineći vlastiti tekst. Iz definicije proizlazi da su za jezičnu jedinicu koju zovemo frazem relevantni: reproduciranje, formalni sastav, idiomatičnost i sintaksna funkcionalnost.
- 2 U osnovi ovakve podjele polazimo od tzv. unutarnjeg ustrojstva frazema: kao "veza riječi" frazem ne može pripadati vrsti riječi, ali zbog semantičkih osobina koje uostalom omogućuju zamjenu s leksemom u rečenici možemo reći da frazem ima značajke vrsta riječi.
- 3 Dovoljno je ukazati na činjenicu da su polisemija i sinonimija slabije zastupljene u frazema nego u riječi.
- 4 Morfem ovdje označuje nesamostalnu bilateralnu jezičnu jedinicu, a leksem (riječ) samostalnu bilateralnu jezičnu jedinicu.
- 5 Citirani primjeri uzeti su iz građe koju su skupili priredivači Frazeološkoga rječnika hrvatsko-srpskoga jezika, a koja je pohranjena u Slavenskom seminaru Sveučilišta u Mannheimu.
- 6 Način tvorbe frazema i princip njihove klasifikacije upućuju na postojanje uzročne povezanosti između preinake značenja komponenata što sačinjavaju frazem i njegova nastajanja. Prema tome je i svaka klasifikacija frazema ovisna od njegove definicije. Ako je definicija frazema restriktivnija ("uža"),

- klasifikacija je lakša, i obratno: što je obuhvatnija ("šira") definicija, to je i klasifikacija teža.
- 7 Usp. Čyong Dong San, O sposobach obrazovanja frazeologozmov v ruskom jazyke. Russkij jazyk v škole br. 3 1972., str. 81-83; M. U. Ėtkin, K osobnostjam publicističeskoj frazeologii v svjazi s ěkstralingvističeskimi faktoramy. Materialy XXV Naučnoj Konferencii. Samarkand 1968., str. 41-47.
 - 8 Usp. J. Matešić, O poredbenom frazemu u hrvatskom jeziku. Filologija, knj. 8, Zagreb 1978., str. 211-217.
 - 9 Usp. J. Petermann, Die Paarformeln in der kroatischen oder serbischen Sprache, Mannheimer Beiträge zur slavischen Philologie, Bd. 1, Mannheim 1978., str. 223-292.
 - 10 Usp. V.V. Vinogradov, Osnovnye tipy frazeologičeskich edinic v ruskom jazyke. Russkij jazyk. Moskva-Leningrad 1947.; N.M. Šanskij, Leksikologija sovremennogo russkogo jazyka. Moskva 1972., str. 84-85.

S u m m a r y

THE PHRASEME AS A SEMANTIC ALTERATION OF ITS WORDS

This paper deals with the questions of how the meaning of a phraseme arises, the decisive factors in it, and the role individual components that form the phraseological unit play in giving rise to the meaning.

In my opinion the reinterpretation of a construction in the sense of a phraseme can be traced to:

- 1) linguistic factors
- 2) extralinguistic factors
- 3) both factors together
- 4) convention (frequent communication).